

AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI ANGOL–NÉMET VISZONY POLITIKAI ÉS SZELLEMI HÁTTERÉRŐL

A Berliner Illustrierte Zeitung egyik 1899-es száma érdekes közvélemény-kutatási adatokat közölt. A megkérdezetteknek 12 – személyekre és eseményekre irányuló – kérdésre kellett válaszolniuk, mint például: Ki volt a században a legnagyobb államférfi? Ki volt a század igazi hőse? Ki a legjelentősebb feltaláló? Az első kérdés vitán felül álló győztese a német egység létrehozója, a „vaskancellár” Bismarck lett. De sokan szavaztak a nagy angol államférfira, Gladstone-ra is. A további kérdéseknél is egyre-másra tűnnek fel angol nevek a rendszerint győztes német személyiségek nevei után. Így például Viktória királynőt is az egyik legjelentősebb személyiségnek tartották, természetesen csak a porosz Luise királynő után.¹

A 19. század második felében az angol–német viszonyt a közvélemény hangulatában – a nagypolitikához hasonlóan – még általában a rokonszenv jellemezte. Bismarck egyértelmű törekvése volt, hogy Németország számára is biztosítsa Anglia viszonylagos rokonszenvét. A Disraelit követő brit miniszterelnökök is inkább tekintették az újdonsült német nagyhatalmat az európai egyensúly pillérének, semmint a fennálló nemzetközi rendszer megbontójának. A 19. század végéig a két nagyhatalom meglehetősen jól kooperált egymással, felmerülő konfliktusait pedig zökkenőmentesen rendezte a diplomácia eszközeivel. Még a bismarcki időszakban testet öltött azonban Németország világpolitikai szerepvállalásának igénye, mellyel párhuzamosan a német császárság megkezdte gyarmatbirodalmának kiépítését, intenzív részvételét a világkereskedelemben és a tőkeexport folyamatában. E cél elérése közben figyelembe kellett vennie Nagy-Britannia érdekeit és józan kompromisszumokat kellett tennie, hogy annak jóindulatát biztosítsa a maga számára.

Egy meghatározó egyéniség véleménye

Bismarck emlékirataiban többször kitér az Angliához fűződő viszonyra. A Helgoland és Zanzibar birtoklásáról kötött szerződés kapcsán részletesen értekezik a két ország között fennálló kapcsolatok természetéről és jellegzetességeiről. Jóllehet fentebb említettük az angol–német kapcsolatok alapvetően építő jellegét, a nagy államférfi visszaemlékezéseinek néhány vonatkozó oldala bepillantást enged abba, hogy az általa képviselt elit mennyire kételkedve szemlélte a britek magatartását. Bismarck érvelése szerint hiába szentelt ő maga hivatali ideje során kifejezetten sok figyelmet e kapcsolatoknak, mindez csupán arra volt jó, hogy megbizonyosodjék a brit magatartás változékonyságáról és ingatag voltáról. Zanzibar és az ott megszerzett kereskedelmi jogok feladása például – érvel Bismarck – a hosszú távú előnyök elvesztését jelenti, mellyel szemben az angol választási szisztémából és politikai berendezkedésből eredően csupán egy bizonytalan időtartamra garantált jóindulatot lehet kapni. A rövid életű kabinetek változó érdekeihez és igényeihez nem igazíthatóak a német külpolitika nagy horderejű döntései.² Itt figyelembe kell vennünk azonban, hogy a jogos kritikán felül gyakorta felfedezhető az a szkepticizmus és keserűség, amelyet az idős kancellárban 1890-es menesztése hagyott maga után.

A Bismarck nevével fémjelzett érában, amely 1890-ben lezárult, a napóleoni háborúkat követően Nagy-Britannia igazán veszélyes versenytársak nélkül építhette ki hatalmát és befolyását Afrikában, Ázsiában, valamint a világtengereken. A kontinentális ügyekben Franciaország féken tartása volt a legfontosabb feladat, melynek eléréséhez fontos volt Poroszország és Ausztria támogatása. E hagyományok 1870 után sem szakadtak meg egy ideig, így Bismarck nem minden ok nélkül írhatta le emlékirataiban: „Jóllehet Anglia barátsága számunkra fontos, Németország barátsága Anglia számára adott körülmények között sokkalta értékesebb.”³

Az 1890-es években még eléggé feszült az angol–francia viszony ahhoz, hogy akár nagyobb méretű fegyveres összeütközés lehetőségét se lehessen kizárni, ebben az esetben pedig csakis Németország siethet Britannia segítségére, de éppúgy hatékonyan működhet közre a német haderő a keleten felmerülő összeütközések és válságok megoldásában is. India és Konstantinápoly az orosz veszély ellen könnyebben védelmezhető a lengyel határnál (értsd: a német haderő szövetségesi hadmozdulatai révén), mint mondjuk Afganisztánban.⁴ Az angolokban gyakran lehet csalódni – állapítja meg ugyancsak az *Erinnerungen* –, hiszen a bécsi kongresszuson is megegyeztek volna külön Franciaországgal és Ausztriával. Poroszországot egyáltalán nem respektálva, ha Napóleon nem éppen ezzel egy időben merészkedik vissza Elba szigetéről. Bismarck visszaemlékezései számos hasonló negatív színezetű megállapítást is közölnek Angliával kapcsolatban. Bár az angol szövetség lehetőségét végképp nem vetette el, időnkénti angolbarát megnyilatkozásai ellenére konkrét szövetségi tárgyalások megkezdéséig nem jutott. Inkább az angol–orosz ellentét kihasználására törekedett, úgy, hogy adott esetben Németország barátsága mindkét nagyhatalom számára értékes legyen, amint azt maga is megfogalmazta a Reichstagban elmondott egyik beszédében: „Azazal dicsekedhetem, hogy Anglia és Oroszország között éppúgy bizalmas közvetítők lehetünk, ahogyan biztos vagyok abban, hogy azok vagyunk Ausztria és Oroszország között.”⁵ Élete alkonyán viszont – immár az aktív politikától távol – még annyi reményt se fűzött az angol kapcsolathoz, mint annak előtte, hangoztatva, hogy sem Anglia, sem Franciaország barátságáért fáradozni nem érdemes, a „fő dolog számunkra, hogy az egyensúly Európában fenntartsuk”.⁶

A bismarcki politika tehát jóllehet számolt Nagy-Britanniával mint lehetséges partnerrel, de látnunk kell azt is, hogy a Bismarck utáni adminisztrációk, amelyeket leginkább szoktak az angolok elidegenítésével és rossz politikával vádolni, sokkal jobban „törték” magukat egy szövetség létrehozásának irányában, mint azt a vaskancellár valaha is tette. S noha angol részről elhangzott (Lord Randolph Churchill)⁷, hogy Anglia számára mindenekelőtt Németország a természetes szövetséges, „de Anglia nem Németországnak” – vélekedett tagadóan Bismarck, minthogy a belpolitika a briteknél túlzott prioritást élvez.⁸

A britek hagyományos külpolitikai elgondolásai és Németország

Ha magát a 19. századi angol külpolitikai vonalvezetést szemléljük, megállapítható, hogy a szigetország európai ügyekben való részvételét mindig egyfajta ellentmondásosság jellemezte; egyrészt a „splendid isolation” arisztokratikus elszigeteltségének fenntartása, másrészt a reálpolitikai megfontolások kényszere, mely arra sarkallta a brit politikusokat, hogy olykor nagymértékben, és nem is kis kockázatot vállalva,

vessék magukat a kontinensen létrejött konfliktushelyzetek megoldásának nehéz sakkjátszmáiba.

Az angol királyok a 15. században – a százéves háború során elszenvedett kudarcuk (illetve pirruszi győzelmeik) miatt – kénytelenek voltak közvetlen kontinentális hatalmukról lemondani. Másfél évszázados belpolitikai vívódás után Anglia a tengereken és a világkereskedelemben kezdte keresni ambícióinak beteljesülését, kialakítva a maga sajátos együttélését Európával. Miközben a kulturális összekötő szálakat megőrizte, sőt saját szellemiségevel közvetlen hatást is gyakorolt a felvilágosodás korának Európájára, egyúttal egyre inkább el is különült tőle. A hatalmi politikában és a nagy háborúkban azonban érdekei, melyek mindig a geopolitikai erőegyensúly fenntartására törekedtek, olykor megkövetelték közvetlen részvételét.

A tengerekért vívott küzdelmek után, melyben az angol hajósok győzedelmeskedtek spanyol és portugál ellenlábasaik felett, a spanyol örökösödési háborútól kezdve kétszáz éven át Franciaország számított Nagy-Britannia fő ellenfelének. Franciaországgal szemben Anglia elsősorban Ausztriára és a német tartományok uraira számíthatott, sőt a német kapcsolat még azáltal is erősödött, hogy a hannoveri választófejedelem elnyerhette az angol trónt.

Franciaország és Anglia viszonya feszült, már-már háborús színezetet öltött a 19. század utolsó évében az 1899-es ún. *Fashoda*-incidens időszakában, mely a két ország gyarmati terjeszkedésének metszéspontjában csaknem végzetes összecsapáshoz vezetett. Két évtizeddel korábban a berlini kongresszuson a német és a brit érdekek viszonylag könnyen összeegyeztethetőnek bizonyultak, és a megállapodásokra úgyszólván baráti szellemben került sor. Mindez annak ellenére történt, hogy az egységes német állam létrejötté alapvetően megváltoztatta a korábbi elképzeléseket az európai erőegyensúlyról, hiszen egy minden addiginál erősebb hatalom jelent meg a földrész közepén; kiugróan magas lélekszámmal, nagy területtel, komoly civilizációs szinttel, rohamosan növekvő gazdasági teljesítménnyel és végül, de nem utolsósorban egy igencsak mélyen gyökeredző katonai és harci morállal, amelyet az angoloknak – miután széles körben alkalmazták a szerződött német zsoldos katonákat gyarmati háborúik során – nem kellett külön bemutatni, mindezt pedig a porosz vezetés és szellem csak tovább erősítette. Ezek a tényezők már elegendőnek bizonyulhattak volna ahhoz, hogy a korábbi jó viszony ne feltétlenül folytatódjék, és tartva az új nagyhatalmi erőtől, az angolok Franciaországgal szembeni gyanakvást *ad acta* tegyék. Mégsem így történt, az angol–francia közeledéshez még hosszú út vezetett, kellett hozzá Németország látványos megerősödése éppúgy, mint az orosz diplomácia intenzív tevékenysége és az orosz–francia viszony szivélyessé válása.

A századforduló utáni évek azonban a britek és a németek között még alapvetően baráti kapcsolatokat mutattak, legalábbis kulturális és interperszonális viszonylatban. Németországban sem számoltak le még a bismarcki gondolattal, amely Angliában potenciális szövetségest látott, a német törekvésekhez megnyerhető partnert. Az 1905 előtt alapított Angol–Német Barátság Bizottsága („Anglo-German Friendship Committee”) még 1911 májusában – csaknem egy időben a marokkói válsággal – is üléseket tartott és nevét Angol–Német Baráti Társaságra („Anglo-German Friendship Society”) változtatta. A társaság munkájában pedig nem kisebb személyiségek vettek részt, mint Balfour későbbi brit külügyminiszter, Bonar Law későbbi miniszterelnök vagy a Rotschild család reprezentánsai, de német részről úgyszintén megemlíthető néhány jeles név, mint például Walther Rathenau későbbi német külügyminiszteré.⁹ Természetesen a nagypolitikát nem elsősorban ezek az összejövetelek befolyásolták,

noha a brit közvéleményre kétségkívül gyakorolhattak némi hatást. A korszak fő vitatémája inkább volt a német hadiflotta fejlesztési programja, amely a brit vezetőket mélyszégyenrel töltötte el, Németországban ezekben a kérdésekben II. Vilmos kívánta kimondani a döntő szót. Angliában a politikai elit ezzel szemben jobban igyekezett a közvélemény és a közmondásos, ún. *british common sense* elvárásainak megfelelni. A nagyhatalmi igények és a *Pax Britannica* fenntartása azonban az első világháború előtti években már több nagyívű gesztust tett szükségessé a francia szövetséges irányában és radikálisabb elutasítást a német törekvésekkel szemben. Mindeközben a német birodalom belpolitikai vitáiban – csakúgy, mint a sajtóban és a különféle értekezésekben – az clemzőknek az a szinte paranoiás meggyőződése látszott megerősödni, hogy Nagy-Britanniában meghatározóvá vált a Németország ellen szövedő „bekerítő” politika („Einkreisungspolitik”).

A németek szellemi viszonya Angliához: félelem a bekerítéstől

Az 1870-es évektől a német politikai gondolkodást egyre inkább foglalkoztatta Anglia szerepe, jótékony vagy éppen káros hatása a birodalom törekvéseire. Amíg Németország nem foglalkozott tengeri flottája fejlesztésével, amely Bismarck idején nem volt meghatározó prioritás, a kapcsolatokat legalábbis jóindulatú semlegesség jellemezte. A brit–német viszony angolszász elemzői az 1897-es esztendő jelölik meg mint a fordulat évét, ekkor kezdett ugyanis Németország rohamos lendületű flottafejlesztési programjába. Ezt követően fogalmazódott meg a német politikusok jelentékeny részének a fejében az a – később pártállástól függetlenül a német politikai elitet a baloldaltól a konzervatív jobboldalig mélyen átható – gondolat, hogy Németország fejlődésének legfőbb gátja éppen Nagy-Britannia.¹⁰

Ahogy az angol politikai közírókat a német uralmi vágyak és nagyhatalmi ambíciók mellett az „erőszakra hajlamos” Németország Nietzsche gondolataira visszavezetett politikai irracionalitása töltötte el rettegéssel, ugyanúgy Németország Heinrich von Treitschke¹¹ monumentális történelmi munkájának, a *Deutsche Geschichte*-nek lapjairól olvashatta és szívhatta magába a feloldhatatlan gyanakvást Angliával szemben. J. W. Allen történészprofesszor, aki az első világháború kitörésének idején foglalkozott a német–angol viszony megromlásának okaival, a következőket írja: „Több mint húsz éven át a német közírók meglepő nyíltsággal deklarálták Anglia szétzúzására irányuló szándékaikat, a maguk sajátosan naiv német stílusában előadva, hogy tudniillik miként is kell azt megvalósítani. Anglia gyávasága, aljassága, durvasága, butasága, áruló mivolta és brutalitása valóságos hittétellé lett a hazafias érzelmű németek körében.”¹²

Hermann Kantorowicz német jogtörténész és politikaelméleti író¹³ ugyancsak kritikával illeti a századforduló utáni történelmi-politikai, valamint sajtóbeli megnyilvánulások kedvezőtlen hatásait, s valóban az 1920-as évek során már átfogó törekvés indult meg a német közgondolkodásban és a művelt tudományos elit köreiben, hogy az immár megváltoztathatatlan eseményeket józan fejjel újragondolják. Ilyen munka gyanánt jelent meg a *Der Geist der englischen Politik und das Gespenst der Einkreisung Deutschlands* Kantorowicz tollából. E könyv súlyosan kárhoztatja és a háborús konfliktus egyik legalapvetőbb okaként jellemzi a bekerítésről szóló „mesét”, az *Einkreisungsmärchent*. A közgondolkodást járványszerűen megfertőző veszélyeztetettség érzés, a francia–orosz szövetség támadó jellegének eltűlése téves gondol-

kodáson alapult, hiszen – állapítja meg Kantorowitz – számos bizonyíték hozható fel ellene. Metternich gróf, londoni német követ 1905-ös feljegyzése ugyancsak ezt támasztja alá. A gróf a következőket írja: „Senki nem akar tőlünk semmit. Sem Anglia, sem Franciaország, sem más nem szándékozik reánk támadni.”¹⁴

1908-ban maga a birodalmi kancellár, von Bülow jellemzi úgy a nagyhatalmak kapcsolatát, mint amelynél az ellentétek elsimulóban vannak, bár így folytatja: csak Angliával szemben élesedett az ellentét, éppen a már említett flottakérdés vonatkozásában.¹⁵ A vélekedés, hogy Németországot külső veszély nem fenyegeti, még 1910-ben is általános volt a külügyi kabinet vezető tisztségviselőinek körében. Megállapítható azonban, hogy egy-egy politikai irányvonal vagy nézet gyakorta olyan dogmává merevedett, melyet még a nyilvánvaló tények fényében feltáruló ellentmondások sem rendíthettek meg. E léggözt szellemesen írja le Kantorowitz a következő humoros hasonlattal: „Aki abban akar hinni, hogy a gólya hozza a gyereket, nem zavarhatja magát a ténytől, hogy gyerekek télen is születnek, mialatt a gólya Egyiptomban időzik. Aki elhiszi, hogy Poincaré¹⁶ és Izvolszkij¹⁷ összeesküdtek Németország ellen, nem hagyja magát attól a ténytől megzavarni, hogy Izvolszkij 1912-ben Poincaré háta mögött az orosz kormányfőnél, annak »önfejűségéről és önimádatáról« panaszkodott, de ugyanakkor Poincaré 1912 augusztusában Izvolszkij háta mögött az orosz miniszterelnöknél bepanaszolta (ti. Izvolszkijt) »ügyetlenségei és intrikái« miatt.”¹⁸

„Perfid Albion” mint közhely

Az első világháborút követően sem tűntek el Németországból azok a félelmek, melyek azelőtt is jellemzőek voltak, sőt sokan igazolva látták korábbi nézeteiket. A németek az ún. *Fehér Könyv*ben összegezték a háború okait, de egyébként is sok röpirat látott napvilágot a háborús felelősség kérdéséről. Úgy tűnt, hogy a német gondolkodás még mindig nem volt képes megszabadulni Angliával szemben kialakított rögeszméitől, mely az álnok és megbízhatatlan kereskedőhatalom rémképét festette. Eszerint Németország a tiszta római erényeket testesítette meg, Anglia viszont a romlott, két-színű Karthágo 20. századi reinkarnációja.¹⁹

A megrögzött gyanakvás természetesen nem lehet elég ok egy világháború ki-robbantásához, főleg ha kevésbé bizonyítható az ellenfelek háborús szándéka. ráadásul nem kizárólag a németek és az angolok viszonyát terhelték mély előítéletek, hanem a francia–angol viszonyt legalább ugyanannyira, e kapcsolat pedig még csak termékenyítő történelmi hagyományoknak sem volt híján. „L'Angleterre, c'est l'anti-Français”, azaz „Anglia annyit tesz, mint franciaellenes”, ahogy ezt egy francia diplomata kurtán összefoglalta, miközben az angolok Transvaalban folytatott tevékenységét értékelte.²⁰ A franciák kollektív tudatalattijában ma is kísért a „perfid Albion”, az áruló Anglia gondolata, melyet az időnként fel-felújuló rivalizálás újra és újra előhoz.

Pierre Larousse híres *Grand Dictionnaire Universel* kiadásában a *la perfide Albion* kifejezést az angol kormányzás tradicionális jellemzőjeként minősíti és a rómaiak *punica fides*²¹ megvető felhangú minősítéséhez hasonlítja.²² Az angolok inkább humorosan replikáltak, kissé lekezelték francia ellenfeleiket, amikor megalkották Együgyű Jakab, Jaques Bonhomme groteszk figuráját, a falánk angol figura, John Bull ellenpontjaként.

Az *entente cordial* természetesen fordulópontot jelentett a két nemzet lelki kapcsolatában, erőt lehelve a Franciaországban mindig létező, ámde háttérbe szoruló angolbarát irányzatba, amely inkább mintát látott az angol berendezkedésben és tradicionális szabadelvűségben, mint valami gyűlölni valót. Egyesek odáig merészkedtek, átlendülve a ló túlsó oldalára, hogy egyenesen „angol–francia nemzet”-ről beszéljenek, melyben eltűnnek a nemzeti különbségek. Többek a nemzetek közötti előítéletek teljes megszűnését prognosztizálták (pl. Jean Finot *Le préjugé des races* [Párizs, 1905] című művében).²³ Mindeközben a kormányok nem mulasztottak el apró megjegyzésekkel irritálni egymást, a francia újságok naponta cikkeztek „perfid Albion”-ról. A két hatalom viszonya csak VII. Edward és a Foreign Office hosszas erőfeszítéseit követően vált szívélyessé.

A német politikai berendezkedés hatásai és a sajtó szerepe

A 19. század vége egyéb téren is szemléletváltással járt. A modern történeti kutatás, amelyben a diplomáciatörténet, a különféle egykori külpolitikai irányzatok elemzése külön szakággá vált, egyre több figyelmet szentel ennek a korszaknak, különösen a belpolitikai és társadalmi folyamatok, valamint a diplomácia kölcsönhatásainak. Ekkor válik ugyanis nyilvánvalóvá, hogy az egyes államok külpolitikája nem marad az ún. „nagypolitika” szintjén, hanem azt egyre inkább befolyásolják az egyes államokon belüli események. A 19. század még a diplomácia abszolút primátusát hirdette, mint amely a politikai vezető elit által meghatározott és független a politikai eseményektől egy-egy országon belül. A híres német történész Ranke²⁴ által megfogalmazott tézis szerint az állam belső felépítése és struktúrája nem más, mint külkapcsolatainak egyenes függvénye.²⁵ A bismarcki érára visszatekintve adhatunk is ennek a vélekedésnek jogos alapot, mert valóban egy új, nagyméretű birodalom szilárd pozíciójához a nemzetközi rendszer sajátosságai szükségessé tették, hogy a sokszintű belső politikai felépítményt a legnagyobb műgonddal építsék. Mindemellett már a századforduló táján létrejöttek más felfogású történeti irányzatok, amelyek a külpolitika primátusának *communis opinio* dogmájával szembehelyezkedtek. Ezek közül Eckart Kehr²⁶ írása itt a leginkább említésre méltó, melynek címe *Englandhaß und Welpolitik*. Kehr az angol–német ellenségeskedés kialakulását elsősorban társadalmi és gazdasági okokra vezeti vissza, szélesebb szociál-ökonómiai perspektívában mutatva be, miért végződtek kudarccal Németország és Anglia szövetségi tárgyalásai 1898 és 1901 között.²⁷

Történeti közhelynek számít, hogy a német nacionalizmus az első világháború előtt elsősorban külpolitikai agresszivitásban öltött testet, melynek egyenes következménye volt a háború. Ugyanakkor a politikai közvélemény nacionalista irányú radikalizálódása más országokban is megfigyelhető volt, a militarista szemlélet előretörésével együtt. Az események menetében mindenütt egyre mértékadóbb a tömegek szerepe, s minél jelentősebb mértékben nő részvételük a politikában, annál inkább összefonódik a fentebb említett tendenciákkal. Itt természetesen rögtön feltehető a kérdés, miért éppen Németországban kapott a nacionalista hevület és a militarizmus olyan átható és feltűnő lendületet. Eckart Kehr és az általa képviselt történeti iskola szerint a német imperializmus elsősorban a közép- és felső osztályok védekezési stratégiája volt a szociáldemokrácia előretörésével, illetve általában véve a demokratizálódással szemben. Valóban kimutatható volt a felső középosztály körében az a

vélekedés, hogy Németországban a stabil társadalmi rend úgyszólván kizárólag a folytonos gazdasági növekedés függvénye, ennek előfeltétele viszont a gyarmati terjeszkedés. A világhatalmi pozíció elérése tehát objektív gazdasági okok folytán csakúgy fontos, mint társadalom-lélektani szempontból.²⁸

A német közvélemény és a nagypolitika kölcsönhatásainak legjobb elemzését Wolfgang J. Mommsen német történész alkotta meg a *Der autoritäre Nationalstaat* című kimerítő részletességű munkájában. Mommsen rámutat, hogy a századforduló idején nagyhatalmi státust élvező országok közül szinte valamennyi megélte a politikai felépítmény bizonyos mértékű válságát. Míg a korábbiakban a hatalomgyakorlásnak azon része, amely az egyes államok külkapcsolatait, szövetségi viszonyrendszerét illette, kizárólag egy szűk elit számára volt fenntartva, addig az első világháborút megelőző két évtized során a nemzetközi politika kénytelen volt bizonyos tömegbefolyásnak is engedni. A diplomácia közvetlen irányítása Európa nagyobb hányadában azonban – még olyan demokratikus országokban is, mint Franciaország – továbbra is a tradicionális elit kezében összpontosult. Ez sok helyütt túlnyomórészt az arisztokrácia tagjai közül verbuválódott, akik sokrétű személyes és családi kapcsolatokat ápoltak más országok hasonló elitjével. Az elittel szemben az új közvéleményt formáló erők gyakran erősen nacionalista irányvonalat vittek, így közöttük és a külkapcsolatokat irányítók között sajátos ellentét feszült. Ez lehet az egyik magyarázat arra, miért oly nehezen érthető és fordulatos az első világháborút megelőző diplomácia története.

Mommsen szerint az olyan államok, mint Németország vagy az Osztrák–Magyar Monarchia, melyeket Max Weber-i terminussal félig alkotmányosnak (halbkonstitutionell) szoktak leírni, paradox módon jobban függenek a közvéleményben felbukkanó erőteljes áramlatok hatásaitól, mint a demokratikusabb berendezkedésű országok.²⁹ E megközelítés szerint az ilyen félig alkotmányos rendszerek sajátossága, hogy meghatározó társadalmi erők nem juthatnak el direkt módon a politikai döntéshozás legfelsőbb szintjeire, így érdekeiket különféle indirekt módokon juttatják érvényre. E folyamatban fontos szerepet játszik a közvélemény befolyásolása, melynek gondolkodása a kívánt irányba kilendítve nyomást gyakorolhat az elitekre. Mindez azonban kettős játék, minthogy a hatalmat gyakorlók nem függenek közvetlenül és feltétlen módon (pl. demokratikus pártokon keresztül) a közvéleménytől, s ezáltal közvetlenül nem is érzékelik az irántuk megnyilvánuló bizalom ingadozását. A tömegekre mint veszélyes, kiszámíthatatlan tényezőre tekintenek, melyet feltétlenül manipulálni kell a feszültségek oldása érdekében.³⁰

A közvélemény és az uralkodó politikai elit viszonyának a külkapcsolatok szempontjából legérdekesebb területei Németországban: a britekhez fűződő viszony, az ezzel összefüggő flottaépítési és fegyverkezési problémakör, valamint a háború elkerülhetetlenségének mesterségesen felépített mítosza. Egyedül Németországban rekordmennyiségű könyv jelent meg (kb. 7000)³¹ a háború témaköréről, ezek közül a legjelentősebb Friedrich von Bernhardi³² *Vom heutigen Kriege* című művének második kötete, a *Deutschland und der nächste Krieg*, amely 1912-ben keletkezett, nem sokkal a második marokkói válság után, amelyben Németország kudarca Nagy-Britannia beavatkozásának volt elsősorban köszönhető. A tábornok – nem mentesen a pángermán ideológiai hatásoktól – a minden területre kiterjedő támadó hadviselés és az ezt előkészítő agresszív politika mellett szállt síkra. Gyorsan lefordították a művet angolra is, visszhangja nem volt pozitív, s bár sokan amolyan félhivatalos állásfoglalás gyanánt értékelték, többnyire nem vették komolyan. A Times így ír róla 1912-ben:

„Ha Bernhardi tábornok jönne a mi hazánkba és népünk legjobbjainak körében megfordulna (...) csodálkozva tapasztalná, hogy nem akad egyetlen lélek sem, hacsak nem imitt-amott a paradoxonok egy-egy szerelmese, aki vélekedését képes lenne megérteni.” A Times cikkírója reménykedik egyúttal, hogy a tábornok véleményét nem sokan osztják Németországban.³³ E témák sorra megjelennek és nyomon követhetők a korabeli német és angol sajtóorgánumokban. Ide vág még az a megállapítás, amelyet francia ügynökök közöltek a német közhangulat és a politikai vezetés kapcsolatáról, miszerint a háborús párt megfelelő sajtótámogatással rendelkezik ahhoz, hogy a közvélemény hangulatát döntően befolyásolja, ezáltal elérve a kormány befolyásolását, vagy ellentétes szándékai esetén, annak elbátortalanítását.³⁴

A német sajtó helyzete nagyon megváltozott az 1890-es évekre. Bismarck az egyesítés idején könnyen ellenőrzése alatt tarthatott jó néhány újságíró és lapot. Erre felhasználta személyes befolyását és presztízsét, valamint azokat a jelentős anyagi eszközöket, amikhez 1866-ban Hannover annektilása révén Poroszország hozzájutott. Az előzőtt V. György, Hannover királyi fejedelme (az angol királyi család: Hannoveri-ház) jelentős vagyonnal rendelkezett: földbirtokai pénzzé tételével keletkeztek az ún. „Reptilienpound”-ok, melyeket a kancellár az egyesítés párti német sajtó pénzelésére használt.³⁵ A szokatlan név („hüllőfont”) onnan ered, hogy a vaskancellár egyik, a sajtóról elejtett megjegyzésében azt mondta, hogy azzal mint hatékony fegyverrel fel lehet lépni, hogy „a hüllőket visszakergessük odúikba”.³⁶ Az 1890-es évektől azonban a sajtó egyre szabadabbá vált, és főképp a Berlinton távol megjelenő újságok meglehetősen szabad szellemben írtak és függetlenítették magukat mindenféle hatalmi gyámkodástól (pl. Frankfurter Zeitung). A birodalmi kormányzat ugyan tett még egy említésre méltó erőfeszítést, hogy irányító szerepe megmaradjon a sajtó felett, megkezdte ugyanis a sajtóirodák hálózatának kiépítését. Ezeken a sajtóirodákon keresztül kísérték figyelemmel az újságokban megjelenő írásokat, és próbáltak közvetett módon hatást gyakorolni a szerkesztőségekre.³⁷ Maradt azért néhány igen hatékony eszköz is a kormányzat számára, amellyel holdudvarába vonhatott újságírókat, pl. a kormányzat által kinevezett sajtóirodai főnököknek lehetőségük nyílt arra, hogy ne továbbítsanak fontos híreket azok számára, akik a kormányzat igényeit lapjuk hasábjain nem vették kellő mértékben figyelembe.³⁸

Az angol–német viszony megromlásának egyik legalapvetőbb oka volt a sajtóban és a közvéleményben elharapódzó ellenséges érzület, amely egy évtized leforgása alatt mély gyűlöletté vált. A külpolitikai kérdések taglalása a sajtóban – különösképpen a pángermán és *alldeutsch* radikalizmus – szinte teljesen kicsúszott a kormányzati ellenőrzés alól. A brit követek egyre élesebb hangú berlini jelentéseit, az anglofóbiától átítatott írások voltaképpen eredményét a tapintatos diplomácia egyre kevésbé volt képes ellensúlyozni. Pedig már 1890-ben a következőképpen figyelmeztetett Constantin Röbber, a *Preußische Jahrbücher* újságírója: „Egyetlen nép sincs olyan veszélyes helyzetben, mint a német, egyetlen sajtót sem figyelnek meg, tanulmányoznak, vizsgálják mikroszkóp alatt úgy, mint a németet.”³⁹

Jóllehet a német vezetésnek megvolt a lehetősége arra, hogy a sajtóirodákon keresztül határozottabb politikát folytasson, ebben azonban a kormányzatot, azon belül pedig a külügyi vezetést szabdaló belső ellentétek meggátolták. Ami Angliában a kormányoknak különösebb nehézség nélkül sikerülhetett: a közvélemény támogatását a sajtón keresztül megnyerni, azt a németek nem valósíthatták meg – függetlenül a sajtóirodák számától, a közvélemény irányítása nem járt sikerrel.⁴⁰

Nehéz történelmi távlatból visszatekintve megállapítani a német sajtó hatását a külpolitikai lépésekre. Bizonyos konkrét események kapcsán jelentkező kampány-szerű cikksorozatok és az azzal egyidejű kormányzati lépések néha éppen az ellentétes következtetésre vezetnek. A búr háború alatt például a sajtó egyértelműen ellenséges álláspontot képviselt Nagy-Britanniával szemben, ehhez képest a kormányzat jóval visszafogottabb magatartást tanúsított és még Franciaországnál is sokkal jóindulatúbb jelzéseket küldött London felé, mégis a szigetországban a német sajtó-kampány sokkal erősebb visszhangot keltett, mint a német diplomácia visszafogottsága. Mindenekelőtt érvényes volt ez a mérsékelt magatartás a császárra és a hozzá közel álló körökre, amelyek angolbarátságukat az uralkodó áramlatokkal szemben is nyíltan demonstrálták. II. Vilmos jóval később, 1908-ban a Daily Telegraphnak adott emlékezetes interjújában rámutatott, hogy a dél-afrikai háborús események során, amikor a britek ellen már-már egy kontinentális koalíció látszott kialakulni, a búrok küldöttségét csak Berlinben nem fogadták hivatalosan, pedig Párizsban és Hollandiában diadalmenetben üdvözölték őket, a hasonló fogadtatás valószínűleg a birodalmi fővárosban sem maradt volna el.⁴¹ Az angol sajtó Krüger dél-afrikai elnök 1900 novemberében Franciaországban tett látogatását – bár az joggal adhatott volna alkalmat arra, hogy a francia–angol ellentétet újra elmérgesítse – meglehetősen visszafogottsággal kommentálta, egyben óvott attól is, hogy az ott történeteket a brit olvasóközönség angolellesnek értékelje. Ezzel ellentétben a Times egyidejű németországi tudósítása nyomtatékosan kiemelte, hogy a német sajtó egyetlen alkalmat sem mulasztott el, hogy a brit impériumot sárral dobálja.⁴²

Az uralkodói személyiség és a nemzeti identitástudat

II. Vilmos politikai magatartása és alkotmányos helyzete a német birodalomban ugyancsak sajátos volt. Az uralkodó származása és neveltetése adhat magyarázatot arra a skizofréniával határos állapotra, amelybe a változó viszonyok között belesodródott. Éppen az a hatalom kezdett Németország ellen fordulni, amelyhez családi szálak, illetve kultúrájának rajongó szeretete fűzték. A császárt Nagy-Britannia ügyei mindig is foglalkoztatták, gyakorta küldte meg keresetlen észrevételeit a brit admirális vezetőknek és unokabátyjának, a walesi hercegnek; nem minden jogalap nélkül, hiszen nagyanyjától, Viktória királynőtől már 1889-ben megkapta a „flotta admirális” (*Admiral of the Fleet*) címet.⁴³

Amikor a *Kaiser* időről időre Angliában tartózkodott, néha olyannyira erőt vettek rajta anyai ági kötődései, hogy a birodalom miniszterei aggodalmaiknak adtak hangot. Von Rotenhan külügyi államtitkár így írt Hohenlohe-Schillingsfürst kancellárnak⁴⁴ 1895-ben: „Nagyon reménykedem benne, hogy Ófelsége hamarosan visszatér, hogy Excellenciád jelentését megtehesse neki, minthogy tartok az angol befolyástól, különösen annak orszellenes irányultsága miatt, mivel Angliában olykor nincs meg az ellensúly...”⁴⁵

Az uralkodó nyíltan demonstrált angolbarátsága olykor szélesebb körű felzúduláshoz is vezetett. 1901 januárjában a *Badische Landespost* Vilmos hosszas távolléte miatt méltatlankodott, aki egyébiránt Viktória királynő temetése után még jó ideig nem tért vissza hazájába: „A császár angliai viselkedése egyre érthetetlenebb, sőt inkább fájdalmasá válik nekünk, németeknek azáltal, hogy egyre inkább hajlik az angol politika és irányvonal felé.”⁴⁶

Az a fajta zavar és határozatlanság, amely II. Vilmost saját nemzetéhez, illetve Angliához való viszonyában jellemezte, végső soron csak mélyítette a szellemi és érzelmi szakadékot, amely a két nemzet között keletkezett. Az angolok nem értették, milyen alapon avatkozik egy idegen uralkodó az ügyeikbe, a németek pedig nem voltak képesek felfogni, miért nyilvánított ki oly nagy tiszteletet egy idegen és egyébként is rivális nemzet felé. Úgy tűnik, hogy Németországban – jóllehet az uralkodó jogköre nagyon széles volt – saját nézeteit a politikai elittel és a közvéleménnyel szemben olykor csekély mértékben tudta csak érvényre juttatni. Később II. Vilmos az őt körülvevő értetlenségre és gyanakvásra nyilatkozataiban sértődötten és agresszívan reagált, amely angliai megítélését tovább rontotta.

Nem tekinthetjük véletlennek, hogy II. Vilmos gondolatvilágát megragadták Houston Stewart Chamberlain elméleti írásai. Az angol történész, aki élete jelentős részét Németországban töltötte, az északi germánok történeti küldetését hirdette. Eszerint az angolok és a németek egyazon teuton néptörzshöz tartoznak, csupán az utóbbi évszázadok eltorzították az angolok credendően tisztá germán karakterét, amely így az anyagelvű kereskedő szellem rabjává lett.⁴⁷ Nézeteit Chamberlain az első világháború során többször közzétette. Hatása megmaradt a két háború közti német történetírásban is, amely különösen annak zsidóellenes állításait erősítette föl.

Az angol-német szövetség történeti értelemben vett és valóban reális lehetőségként csak 1898 és 1901 között állt fenn. A legjelentékenyebb erőfeszítés volt ez, amelyet az uralkodó II. Vilmos a fentiekben vázolt ellentmondások feloldására kezdeményezett. Miután a három éven keresztül tartó tárgyalások végül kudarcra végződtek, később indirekt módon a flottaépítési programon keresztül kívánta a briteket belekényszeríteni egy szövetségbe. Mindkét kísérlet zsákutcába jutott. Von Bülow osztotta a császár és Holstein⁴⁸ világhatalmi elképzeléseit, noha az 1901 októberében végképp megfeneklett tárgyalások után éppen a német diplomácia idős, nagy tekintélyű személyisége (Holstein) fejezte ki nemtetszését, amiért Bülow sértő minősítést tett egy ízben Joseph Chamberlainre⁴⁹ vonatkozóan.⁵⁰ A császár azonban nem volt képes irányvonalának csődjét beismerni. Miközben az egész világ úgy tekintett a német flottafejlesztésekre, mint nyílt támadásra az angol tengeri fölényrel szemben, addig a császár úgy vélekedett, hogy mindez csak „a túlfűtött angol fejekben létezik”.⁵¹ 1904-ben egy londoni követjelentés margójára a következőket jegyezte: „Mindamellett folytatjuk a flotta építését és nagyságát megnöveljük, minden további csatarendbe állított hajóval növekszik Anglia irántunk tanúsított elismerése.”⁵²

Még évekkel később is úgy hitte, hogy Anglia pozitív értékelése nem maradhat el. Valóban II. Vilmos volt az, aki a legerőteljesebben forszírozta a nagy és korszerű flotta mennyiségi és minőségi megerősítését. Az 1890-es évek végétől a hadiflotta fejlesztése központi kérdéssé vált. Egy amerikai szerző, Alfred T. Mahan műve, az *Influence of Sea-power upon History* (1890) nagy hatást gyakorolt az uralkodóra.⁵³ A könyv érveiből egyértelműen azt a következtetést vonta le, hogy a német világhatalmi igényeket – ezeket az 1897. év végétől meghatározóvá váló, a Bismarckot követő időszak új irányvonalát képviselő ún. „Neue Kurs” fogalmazta meg – csak ütőképes tengeri flotta juttathatja érvényre.⁵⁴ A „Neue Kurs” céljai – amelynek legjelentősebb figurája Bernhard von Bülow⁵⁵ lett – éppen az azóta szállóigévé lett néhány mondattal jellemezhető, amelyeket von Bülow 1897. december 6-án mondott el a Reichstagban: „Azon idők, melyekben a németek az egyik szomszédjuknak a földet, a másiknak a tengert engedték át, miközben maguknak az eget foglalták le, ahol a szintiszta dokt-

rina uralkodik – ezek az idők elmúltak... Egyetlen szóval: nem akarunk senkit félreteszíteni, de helyet követelünk magunknak a Nap alatt.”⁵⁶

Egy „hely a Nap alatt”, ezt volt hivatott szolgálni a flottaprogram, amely az angol–német viszony megromlásának legfőbb tárgyszerű oka lett a későbbiekben. A programot irányító szakmai, katonai tekintély Alfred von Tirpitz⁵⁷ lett, aki már jóval azelőtt, hogy megkezdte volna a flottaprogram irányítását, sajnálkozva állapította meg, hogy a német politika még mindig nincs eléggé tudatában annak, hogy a tengeri haderő milyen jelentőséggel bír.⁵⁸ A csatahajó-építési láz, amely fegyverkezési versenybe (Dreadnought Race) torkollott, belpolitikai válságstratégia is volt egyben. Tirpitz és Bülow alkották azt a csoportot, amely köré a „Neue Kurs” reprezentánsai gyűltek, őket nevezte maga Bülow a császár „persönliches Regiment”-jének.⁵⁹ Többet jelentett azonban von Bülow, mint szervilis eszközt az uralkodó kezében. Olyan kiváló taktikus volt, aki tudatosan felhasználta az uralkodói tekintélyt a közvélemény formálásának folyamatában. Friedrich Naumann ezt Disraeli ún. tory imperIALIZMUSÁHOZ hasonlította, amely az 1880-as évek elején szintén az uralkodói presztízs és szerepök súlyának növelésére törekedett, miáltal kedvezőbb erőviszonyokat remélt a parlamenti politikában is, mindeközben pedig világhatalmi vezető szerep elérését tűzte ki maga elé.⁶⁰

A császár sajátos, kettős identitástudatával az európai uralkodócsaládok és az arisztokrácia életérzéséből jelenített meg egy jelentékeny szegmenst. E vonulatba illeszkedett jó néhány angol előkelőség is, mint pl. Lonsdale earlje, polgári nevén Hugh Cecil Lowther, aki amolyan fenegyerekeknek számított szülőházájában. Az earl jó kapcsolatokat ápolt Vilmos császárral, s még a világháborús évek alatt is kategorikusan visszautasította, hogy eltávolítsák a császárt ábrázoló mellszobrot Lowther várkastélyának nagyterméből.⁶¹ Az 1870 és 1918 közötti időszak leglényegesebb vonatkozásai éppen a különböző társadalmi csoportok befolyásának változó súllyal való érvényesülését jelentették. A hagyományos vérségi köteléket előtérbe helyező arisztokrácia, melyet Lonsdale is reprezentált, lassanként háttérbe szorult, ugyanakkor a társadalom széles rétegeinek elkötelezettsége a nemzeti politika és a nemzetállam iránt megnövekedett. Az arisztokrácia anyagi és morális hanyatlása közkeletű téma volt Angliában és a kontinensen is, neveltetésük a politika társadalmi szintű mozgásaihoz való alkalmazkodást megnehezítette, reakcióik az új erővel szemben következtelenek, hangjuk egyre kisebb mértékben jut érvényre.⁶² E folyamatok következménye is, hogy a hagyományos szövetségesek és a tradicionálisan baráti diplomácia helyét merőben új szövetségi elképzelések és korábban szokatlan, barátságatlan hangnem vette át.

Nacionalizmus és ideálok

A nemzeti érzület, amely az egyre nagyobb súllyal latba eső közvélemény, valamint a sajtó magatartását érzelmi oldalról meghatározta, mint ideológia nagy változásokon ment át a 19. század végén. Ellentétben a 19. század elejének klasszikus nacionalizmusával, amely a francia forradalom szabadságeszméitől áthatva, a társadalmi változásokat helyezte előtérbe, azt óhajtotta, hogy az állam és intézményei váljanak a nemzet mint az államot fenntartó polgárok egészének tulajdonává; a nyelvi és kulturális összetartozás nem kapott eltűzött hangsúlyokat. Később, a század végén, a nemzeti érzés etnikai, kulturális és nyelvi elemei erősödtek mindenütt. Nagy-Britanniában

1871 és 1881 között 13-ról 33-ra nőtt az olyan újságok száma, melyek magukat a „nemzeti”, vagyis „nationalist” jelzővel illeték.⁶³ Ekkor jelennek meg a különféle, nagyobb etnikai, nyelvi csoportokat egymással élesen szembeállító ideológiák, melyek teret nyernek a politikai gondolkodásban (pl. Houston Stewart Chamberlain).⁶⁴

Az angol–német viszony alakulásában e változások meghatározó szerepet játszottak: a politikai és társadalmi tudat változásai, melyek a németországi belpolitikában leképeződtek és egy többszintű, igen ellentmondásos alkotmányos berendezkedéssel is párosultak, nem tették lehetővé, hogy a német vezetés külpolitikája folyamatos, kiszámítható és következetes legyen. A dinasztikus államok, az arisztokrata politikai elit és a nemzeti igényekkel fellépő polgárság dominálta parlamenti intézmények eklektikus összessége egy „fojtogató” politikai rendszert alkotott. „1871 után – írja Bibó István Németországról írt elemző könyvében – a dinasztikus elem demagóggá lett, az arisztokratikus elem átvette az agresszív nacionalizmus frazeológiáját, a demokratikus elem pedig (...) végképp elbátortalanodott.”⁶⁵ Németországnak és fő szövetségésének, az Osztrák–Magyar Monarchiának külpolitikai irányítvesztését is a két állam alkotmányos berendezkedésének, területi státusának ellentmondásaiban kell keresni. A kettős szövetség megkötését is már úgy kellett tálni, mint a német nemzeti célok megvalósítását.

A német nemzet sajátos „extraterritorialitása” ideológiai síkon kedvező talajt nyújtott a pángermán és Mitteleuropa-elképzeléseknek, melyek végül is a „csonka” német birodalom és a kettős szövetségből eredő ellentmondások feloldására szolgálhattak volna.⁶⁶ Így az 1910-es évek elejére megerősödött a Pán-Germán Liga, amelynek elnöke Heinrich Class volt, aki a Bismarck által felépített politikai rendszert kritizálta, de ezen kívül a választásokat és a sajtószabadságot is. Amellett, hogy nyíltan hirdette, az elzászi francia ajkúaknak el kell hagyni anyanyelvük használatát, vagy ha nem, hát távozniuk kell Németországból. Megfogalmazta a külpolitika alapelveinek újragondolását is.⁶⁷ A diplomácia szerinte legyen aktív, azaz agresszív, ugyanis a defenzív politika csak felbátorítja Németország ellenségeit. Class és az *alldeutsch* mozgalmak adták az érzelmi alaphangot Bernhardi tábornok nézeteihez. E mozgalmak Anglia politikáját nagyon negatívan ítélték meg, ugyanakkor maga Bernhardi fentebb említett munkájában még mindig számol a britek megbékítésének lehetőségével, de túlzottan sok esélyt nem ad neki, minthogy az angol kormányok semmit sem tesznek a sajtó németellenes kirohanásai ellen, inkább fenntartják és bátorítják azt, hogy szintén jelentős flottaprogramjukat megindokolhassák. Az angolokkal vívott háború tehát komoly eshetőségként kell hogy lebegjen minden német politikus szeme előtt. Bernhardi vázolta még egy esetleges francia–angol flottatámadás lehetőségét is Hollandia és az Északi-tenger irányából.⁶⁸

Akár a német, akár a brit sajtóban, vagy akár az egyéb hosszabb lélegzetű tanulmányokban a kizárólagos nemzeti ideálok és a velük összefüggésbe hozható biztonságpolitikai félelmek, háborús tervek mindegyikének vonatkozásában – mindkét részről – egyfajta küldetéstudat jelenik meg, amely hol az egyik, hol a másik nemzet számára – nem utolsósorban a gyarmati terjeszkedés eszmei alapjaként – vezető szerepet követel a világban, mindezt pedig elsődlegesen civilizációs fölényének hangoztatásával. A háború előtti angol elemzések legtöbbször a legélesebb gúny tárgyává teszi a német szellem fölényéről hangoztatott nézeteket, ugyanakkor az elkeseredésig fokozódó ellenszenv mellett megjelenik bizonyosfajta nosztalgia a 19. századi *Concert of Europe* iránt, sejtetve, hogy a két nemzet közti ellenségeskedés az európai kultúra hanyatlását készítheti elő. A következő idézetből képet alkothatunk e gondolkodás-

mód alapvető jellemzőiről: „A nemzeti ideál nem lehet kizárólagos. Gondoskodnunk kell róla, hogy az emberiség ne szenvedjen a nemzeti célok kizárólagos hatása miatt. Mindenekelőtt, nem szabad engednünk, hogy a nemzeti célok az emberiség érdekeivel szembekerüljenek. Ahhoz, hogy jó angolok, vagy németek legyünk, először is jó európaiaknak kell lennünk. Létezik Európa és Amerika szolidaritása Ázsiával és Afrikával szemben. Egy európai nemzet támadó jellegű szövetsége egy ázsiai néppel egy másik európai nemzet ellenében – mint például Anglia és Japán szövetsége Oroszországgal szemben, vagy Németország szövetsége a törökökkel... stb. (...) – a civilizáció elleni bűncselekmény.”⁶⁹

Ugyanez a szerző, Charles Sarolea a következőket is leírja: „A német nép a múltban javíthatatlan idealisták (ti. *gyülekezete*) volt, álmodozók, művészek, muzsikusok. (...) A német nem volt *zoon politikon*, a társadalmi és politikai problémákra egyetemes szemszögből tekintett, nem pedig nemzeti szemmel. (...) Ahogyan a költő Heine (...) mondja nekünk (...) az angolokhoz tartozik a tenger birodalma, a franciákhoz a kontinens feletti uralom és a németeké a levegő.

Ma a német már nem elégedett többé légbirodalmával. Még a kontinensen elért hatalmával sem éri be, most a tengert akarja meghódítani.

Ami pedig a levegő meghódítását illeti, (...) a levegő már nem az a szimbolikus és metaforikus elem többé, amit Heine értett epigrammájában: a levegő birodalma már nem a tiszta költészet és gondolat – hanem katonai kontrollja és birtokbavétele a harmadik elemnek...”⁷⁰

Hasonló gondolatokat fogalmazott meg – természetesen német szemszögből és más előjellel – Oswald Spengler is, aki az agadiri válságban már az eljövendő háború előjátékát látta, amely a nyugati kultúra nagy metamorfózisát hozza.⁷¹

Az angol–német ellentét olyannyira áthatotta a századelő közgondolkodását, hogy még a jeles magyar keletkutató Vámbéry Ármin is tollat ragadott és tanulmányt írt, melyben a két hatalom közel-keleti összeütközésének okait vizsgálta.⁷² Az Európán kívüli érdekütközésből eredő ellenségeskedés, „amely a két teuton testvérnemzetet megosztja”, a tanulmány szerint nem hatotta át a politikai vezetőket úgy, mint a közvéleményt. Így „a böszült tömegek viszálya és civódása közepette (...) ha nem is mindjárt az együtt-, de mégis egy békés egymás mellett élés” lehetővé válik. Vámbéry mint külső szemlélő – némiképp naivan – azt emeli ki, hogy a két nemzet milyen kiválóan együttműködhetne például az európai kultúra terjesztésében keleten. Az angol–német megbékéléshez sokan fűztek reményeket, de ennek ellenére később még a gyarmati háborúk és politika olyan jeles személyiségei, mint Alfred Milner is – aki Németországban született és félig német volt – Németországgal szemben foglaltak állást.⁷³

A német politika tévútja és sikertelensége az utóbb bekövetkező események fényében jobban előtűnik. Az angol–német kapcsolatok alakulásában láthatók mégis azok az alternatívák és kihasználatlanul maradt lehetőségek, amelyek a nemzetközi politika választútjain kínálkoztak, így például még 1912-ben is adódott egy utolsó lehetőség a közös nevező elérésére, amikor Haldane brit hadügyminiszter⁷⁴ vezetésével delegáció érkezett Berlinbe. A lehetőség azért is fennállt, mivel Anglia nem bízott francia szövetségeseiben teljes mértékig, azok ugyanis – különösen a radikálisok és a szocialisták – szintén nem zárták ki a megegyezést a németekkel a „perfid Albion” ellenében.⁷⁵

Németországban rendkívül sok háttértényező munkált, az angolokkal szemben tanúsított magatartásnak nem egyszerűen gazdasági, hatalmi-politikai okai voltak,

nem csupán az, hogy Németország a „későn jövő” hatalmak táborába tartozott. A történeti szakirodalom sokszor titulálja „ügyetlen”-nek a német külpolitikát, pedig Bismarck alatt nem volt az, és utána sem mindig. Tény, hogy a belső, szellemi és egyéb hatásokat is tekintetbe véve Németország rosszabbul kezelte azokat a problémákat, amelyek a nemzetközi porondon 1890 után megjelentek. A német kormányok és a közvélemény ingadozott két alapvető törekvésének tekintetében, nevezetesen a biztonság igénye és a dominancia keresése között.⁷⁶

A két hatalom szándékai sajátos módon keresztezték egymást: egyrészt az *Entente* révén kialakult Németország bekerítettsége, ebben Anglia részt vett. Ugyanakkor, amíg VII. Edward a franciákkal kötött szövetséget, Németország Anglia tengeri hegemoniájának szétzúzására tört. Mindkét ország tehát a másik vélt és tradíciókra is támaszkodó szupremáciáját vette célba. A közvéleményt formálók magatartása is ennek megfelelően alakult. Az angolok és a németek alapvetően másképp értelmezték saját szerepüket és az erőgyensúly fogalmát. Németországban pedig úgy is gondolták, lehetetlen háború megvívása nélkül megtartani az ország kiemelt hatalmi státusát a kontinensen.⁷⁷ A megegyezési tárgyalások kudarcra versengésre készítette a két nemzetet. A németek abban bíztak, hogy flottájuk elég nagyra nőhet ahhoz, hogy a briteket szövetségre vagy együttműködésre kényszerítse. Elképzelhető, hogy Németország engedményeket is kicsikarhatott volna ezáltal Londontól, de nem számolt azzal, hogy a közgondolkodásban gyökeret vert ellenszenv és ennek kihatásai folytán a britek inkább a korábbi nagy ellenfelekkel – Franciaország, illetve Oroszország – való megegyezést választják.

Jegyzetek

1. *Berliner Illustrierte Zeitung*, 1899 (?) internet közlés: <http://h-net2.msu.edu/~german/gtext/kaiserreich/poll.html>
2. *Bismarck: Gedanken und Erinnerungen*. Stuttgart Berlin, 1921, III. köt. 146–147.
3. Uo. „Die Freundschaft Englands für uns zwar von hohem Werte. Die Freundschaft Deutschlands für England aber unter Umständen von noch höheren sei.”
4. Uo. „...und Indien sowohl wie Konstantinopel sind gegen russische Gefahren leichter an der polnischen Grenze wie an der afghanischen zu decken. Ähnliche Lagen wie die, in welcher Wellington bei Belle-Alliance sagte oder dachte: „Ich wollte, es wäre Abend oder die Preußen kämen ...”
5. Idézi: *Hagen, Maximilian von: Bismarck und England*. Stuttgart. 1944. 16. Eredeti német szövege: „Ich schmeichle mir, daß wir auch zwischen England und Rußland unter Umständen ebensogut Vertrauensperson sein können, als ich sicher bin, daß wir es zwischen Österreich und Rußland sind.” 1878. február 19-én elmondott beszédéből.
6. Uo. Az idézet eredetiben: „Ich halte von beiden Freundschaften (das heißt sowohl mit England als mit Frankreich) nichts. Die Hauptsache für uns ist, daß wir das Gleichgewicht in Europa halten.”
7. Churchill, Lord Randolph (Henry Spencer) (1849–1895), konzervatív politikus, Sir W. Churchill apja.
8. *Hagen, M.*: i. m. 16.
9. *Kantorowitz, Hermann: Der Geist der englischen Politik und das Gespenst der Einkreisung Deutschlands.* Berlin 1929. 436.
10. *Allen, J. W.*: *Germany and Europe*. London, 1914. 52.
11. Heinrich Treitschke (1834–1896), német történétíró és publicista, a német imperializmus eszmei szószólója.
12. *Allen*: i. m. 53. Eredeti angol szövege: „For twenty years and more German writers have been declaring with astonishing frankness the will to destroy England and discussing in the naïf German manner, how the thing is to be done. England’s cowardice, ignobleness, meanness, stupidity, treachery, and brutality, would appear to become an article of faith with the majority of patriotic Germans.”
13. Hermann Kantorowitz (1877–1940) jogtörténész, publicista.

14. Die Große Politik der europäischen Kabinette 1871–1914 vol. XX. 2. Nr. 6681. ed. Mendelsohn-Bartholdy, Berlin, 1922–1926. Eredeti német szövegben: „Niemand will uns was. Weder England noch Frankreich noch sonst jemand beabsichtigt, uns anzugreifen”.
15. Idézi Kantorowitz: i. m. 343.
16. Poincaré, Raymond (1860–1934), francia államférfi, külügyminiszter 1912–1913.
17. Izvolszkij (Iswolski), Alekszander Petrovics (1856–1919), külügyminiszter 1906–1910. párizsi orosz követ 1910–1917.
18. Kantorowitz: i. m. 342. Eredeti német szöveggel: „Aber innerhalb der Märchenatmosphäre zählen solche Stimmen nicht, existieren sie nicht einmal. Wer daran glauben will, daß der Storch die Kinder bringt, wird sich nicht durch die Tatsache beirren lassen, daß die Kinder auch in Winter geboren werden, während dessen der Storch in Ägypten weilt. Wer daran glaubt, daß Poincaré und Iswolski sich gemeinsam zum Krieg gegen Deutschland verschworen hatten, wird sich nicht durch die Tatsache beirren lassen, daß sich Iswolski in März 1912 hinter Poincarés Rücken (...) über Poincarés „Eigensinn” und „Eigenliebe” beklagt, und Poincare im August 1912 hinter Iswolskis Rücken bei dem russischen Ministerpräsidenten über Iswolskis „Ungeschicklichkeit” und „Intrigen” beschwert.“
19. Allen: i. m. 53.
20. Cyral, Henri: France et Transvaal. L’opinion française. Paris, 1902. 250. Ld. még Cornick, Martyn: The Myth of Perfidious Albion and French National Identity. In: Statecraft and Diplomacy in the Twentieth Century. ed. D. Dutton, Liverpool Univ. Press, 1995. 8.
21. „Pun becsület”; a római értelmezés szerint hitszegés, csalárdság; a rómaiak gyakran vádolták a punokat szerződészegéssel, hamis esküvel. (Györi Gyula: Nota bene. Ariadne Könyvek, 1988.)
22. Larousse: Grand Dictionnaire Universel, Tome premier (1864), „A” 176., 361–362., 363–377. Ld. Cornick, Martyn: i. m. 15.
23. Cornick: i. m. 26.
24. Leopold von Ranke (1795–1886) német történész. fő művei: Geschichte der romanischen und germanischen Völker, illetve Zur Kritik neuerer Geschichtsschreiber.
25. W. J. Mommsen: Der autoritäre Nationalstaat. Frankfurt am Main, 1990, 316.
26. Eckart Kehr (1902–1933), történész, Friedrich Meinecke tanítványa. I.m. művére hivatkozik Mommsen: Der Primat der Innenpolitik (Schlachtfloottenbau und Parteipolitik 1894–1901) című 317.
27. Mommsen: i. m. 317.
28. Uo. 329.
29. Mommsen: i. m. 380.
30. Uo. 381.
31. Everly Schmitt, Bernadotte: England and Germany 1740–1914. Princeton Univ. Press, 1916. 62.
32. Friedrich von Bernhardi (1849–1930), kiemelkedő katonai író, 1898 és 1901 között a német vezérkar háborús archívumait kezelte, műve 1914-ben angolul is megjelent. Germany and the Next War. New York, 1914 (transl. A.H. Powles), az interneten megkereshető: <http://h-net2.msu.edu/~german/gtext/kaiserreich/bernhardi.html>
33. Lord Esher cikke a Times 1912. április 5-i számában. Idézi Everly Schmitt: i. m. 63. Eredeti angol szövege: „If General Bernhardi would come to this country, and move among the best elements of our people (...), it would amaze him not to find a single soul, unless it be here and there a lover of paradox, that could be got to understand his point of view.” (A szerző fordítása.)
34. Everly Schmitt: i. m. 65.
35. Voegtli, Erich: Die englische Diplomatie und die deutsche Presse 1898-1914: Ein Beitrag zu den deutsch-englischen Beziehungen der Vorkriegszeit. Würzburg, 1936. 3.
36. Uo. „um mit ihnen die Reptilien in ihre Löcher zu treiben”. (A szerző fordítása.)
37. Uo.
38. Uo.
39. Uo. 4. Eredeti német szöveggel: „Die deutsche Presse darf sich weniger als, die jedes anderen Volkes in ungewohnter Betrachtung auswärtiger Politik ergehen. Kein Volk ist in einer so gefährlichen Lage, wie das deutsche, keine Presse wird so beobachtet, studiert, durch das Mikroskop untersucht wie die deutsche.”
40. Primke, Werner: Die Politik der Times: von der Unterzeichnung des Jangtzeabkommens bis zum Ende der deutsch-englischen Bündnisbesprechungen (Oktober 1900 bis Mai 1901). Inaugural Dissertation, Berlin, 1936. 135.
41. Daily Telegraph, London October 28, 1908. Internet forrásközlés; Trenches on the web-Timeline: 28-Oct-1908: <http://www.lib.byu.edu-rdh/www/1914m/dailytel.html> (1998. okt. 20.): „Posterity will one day read the exact terms of the telegram – now in the archives of Windsor Castle – in which I informed the sovereign of England of the answer I had returned to the Powers which then sought to compass her fall. (...) At the time of your Black Week, in the December of 1899, when disarters

followed one another in rapid succession, I received a letter from Queen Victoria, my revered grandmother, written in sorrow and affliction, and bearing manifest traces of the anxieties which were preying her mind and health. (...) I had one of my officers procure for me as exact an account as he could obtain of the number of combatants in South Africa on both sides and of the actual position of the opposing forces with the figures before me. I worked out what I considered the best plan of campaign under the circumstances, and submitted it, to my General Staff for their criticism."

42. *Primke*: i. m. 68.
43. *Kohut, A. Thomas*: Kaiser Wilhelm and his parents. In: Kaiser Wilhelm II; New Interpretations, Eds.: John C. G. Röhl and N. Sombart, Cambridge, London, New York... etc. 1982. 84. (The Corfu Papers)
44. Hohenlohe-Schillingsfürst, Chlodwig Karl Viktor, Fürst zu (1819–1901), kancellár és porosz miniszterelnök (1894–1900).
45. Idézi *Kohut*: i. m. 84–85.
46. Uo., illetve *Bernhard v. Bülow*: Denkwürdigkeiten. Berlin, 1930. I. kötet, 507–508. (A szerző fordítása az angol változattól).
47. *Chamberlain, Houston Stewart*: Kriegsaufsätze. München, 1914. 60–67.
48. Holstein, Friedrich August von (1837–1909), a német külpolitika szürke eminenciása II. Vilmos uralkodásának első felében, 1876-tól végig a Wilhelmstrasse egyik legbefolyásosabb személyisége egészen 1906-ig.
49. Chamberlain, Joseph (1836–1914), a liberálisok radikális nézeteket képviselő politikusa, egy ideig szorgalmazta a német angol közeledést.
50. *Hildebrand, K.*: Das vergangene Reich: Deutsche Außenpolitik von Bismarck bis Hitler. Stuttgart, 1995. 220.
51. *Kohut*: i. m. 84–85. (A szerző fordítása.)
52. Vilmos széljegyzete Bernstoff londoni német követ jelentéséhez, ld. *Kohut*: i. m. 87.
53. Alfred T. Mahan (1840–1914), az amerikai haditengerészet elméleti stratégája nézeteit két műben fejtette ki: *The Influence of Sea Power upon History, 1660–1783* (1890), ill. *The Influence of Sea Power upon the French Revolution and Empire, 1793–1812* (1892), hangsúlyozva a gazdasági és kereskedelmi hadviselés szerepét a tengeri haderő bevetésével. Németországi hatása azzal is magyarázható, hogy a központi fekvésű földrajzi elhelyezkedést hadászati szempontból inkább előnyösnek vélte az erők koncentrálásának gyorsabb és jobb lehetőségei miatt.
54. *Volker, Ullrich*: Die nervöse Grossmacht; Aufstieg und Untergang des deutschen Kaiserreichs 1871–1918. Frankfurt am Main, 1997. 196.
55. Bülow, Bernhard (Heinrich Martin Karl), Fürst von (1849–1929), birodalmi német kancellár és porosz miniszterelnök 1900 októberétől 1909 júliusáig.
56. Fürst Bülow's Reden nebst urkundlichen Beiträgen zu seiner Politik. Hrsg. v. J. Penzler. Berlin, 1907. I. kötet, 71. Eredeti német szöveggel: „Die Zeiten, wo der Deutsche dem einen seiner Nachbarn die Erde überließ, dem anderen das Meer und sich selbst den Himmel reservierte, wo die reine Doktrin thront – diese Zeiten sind vorüber ... Mit einem Worte: Wir wollen niemanden in den Schatten stellen, aber wir verlangen auch unseren Platz an der Sonne.“
57. Tirpitz, Alfred von (1849–1930), admirális, a flottaprogram irányítója, 1916-ban visszavonult.
58. *Volker*: i. m. 196.
59. *Röhl, John C. G.*: Deutschland ohne Bismarck: Die Regierungskrise im zweiten Kaiserreich 1890–1900. Tübingen 1969. 179.
60. *Mommsen*: i. m. 363.
61. *Steinberg, Jonathan*: The Kaiser and the Brits: The state visit to Windsor, November 1907. In: J. C. G. Röhl (ed), Kaiser Wilhelm: New Interpretations. Cambridge, 1982. 126.
62. *Ponsonby, Arthur*: The Decline of Aristocracy. London, 1912. 164–165.
63. *E. J. Hobsbawm*: Nations and Nationalism since 1780. Programme, Myth, Reality. Cambridge, 1990. 102–105. és 108.
64. Chamberlain, Houston-Stewart (1855–1927)
65. *Bibó István*: Die deutsche Hysterie: Ursachen und Geschichte. Frankfurt am Main, Lipcse, 1991. 90–91.
66. Uo. 87.
67. *Class, Heinrich*: Wenn ich der Kaiser wäre. Politische Wahrheiten und Notwendigkeiten (4. kiadás Lipcse, 1913). In: Die Zerstörung der deutschen Politik: Dokumente, 1871–1933. ed. H. Pross. 128–136.
68. *Bernhardi, Friedrich von*: Germany and the Next War. New York, 1914. lásd 5. fejt. 85–105, 9. fejt. 167–182.
69. *Sarolea, Charles*: The Anglo-German Problem. London, Leeds, New York... etc. 1912. 198. eredeti angol szövege: „And the national ideal cannot be exclusive. We must see to it that humanity shall not

suffer from exclusive absorption in national aims. And above all, we shall never allow the national ends to be in opposition to the interests of humanity. In order to be good Englishmen and good Germans we must first of all be good Europeans. There exists a solidarity of Europe and America against Asia and Africa. An offensive alliance of one European nation with an Asiatic people against another European nation – as, for instance, the alliance of England and Japan against Russia, or the alliance of Germany with Turkey (...etc) – is a crime against civilisation.”

70. *Uő. i. m. 70–72.* eredetiben: „The German people of the past (...) were incurable idealists and dreamers, artists and musicians. (...) The German was not a *zoon politicon*, a political animal. He looked at political and social problems from the universal, not from the national point of view. The poet Heine (...) tells us that to the English belonged the empire of the sea, to the French belonged the empire of the continent, and to the Germans belonged the empire of the air. To-day the German has ceased to be content with the empire of the air. He is not even satisfied with having achieved the empire of the continent; he now aims at the conquest of the sea. As for the conquest of the air, he still claims it. But the air to the modern German is no longer the metaphorical and symbolical element which Heine meant in his epigram; the “empire of the air” is no longer the empire of pure thought and poetry – it is the military control and possession of the third element...”
71. Spenglert idézi: *Mommsen: i. m. 390–391.*
72. *Vámbery, Ármin: Der Sturm auf Englands Machtstellung und die englisch-deutschen Beziehungen in Asien.* (különlenyomat, 1903), 26–28.
73. Milner, A. Viscount (1854–1925), Dél-Afrika kormányzója 1899-től 1902-ig, később 1916-tól tagja Lloyd George háborús kabinetjének.
74. Haldane, Richard Burdon, 1st Viscount Haldane of Cloan (1856–1928), filozófus, jogász, államférfi, érdemeket szerzett a brit nemzeti vezérkar és a brit birodalmi vezérkar megszervezésében.
75. *Reynolds, David: Britannia Overruled: British Policy and World Power in the 20th Century.* London, New York, 1991. 85.
76. *Hinsley, F. H.: Power and the Pursuit of Peace Theory and Practice in the History of Relations between States.* Cambridge, 1963. 304.
77. Uo.